

AQRAR SFERADA QIYMƏTLƏRİN FORMALAŞMASI QANUNAUYGUNLUQLARI VƏ AMİLLƏRİ

Zakir Quliyev

Bakı Biznes Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: zakirquliyev@inbox.ru

Xülasə. Məqalədə aqrar sferada qiymətlərin formalaşması qanunauyğunluqları və amilləri tədqiq olunur. Həmin amillər dörd qrup üzrə təsnifləşdirilir və kənd təsərrüfatında qiymətin daha çox istifadə olunan yeddi formasının mahiyyəti açıqlanır. Məqalədə həmçinin aqrar sferada qiymətin formalaşması üçün iki amilin təsiri nəticəsində, məhsulun maya dəyəri, normativ rentabellik və ya mənfəət normasının əmələ gəlməsi göstəriciləri və istehsalçıların iqtisadi səmərəli fəaliyyətinə təsir edən amillər təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: aqrar-sənaye sferası, qiymət mexanizmi, sərbəst qiymətlər, qiymətlərin səviyyəsi, qiymətlərin differensiallaşdırılması, məhsulların maya dəyəri, mövsümi qiymətlər.

FORMATION OF PRICES IN THE AGRARIAN SPHERE, LAWS AND FACTORS

Zakir Guliyev

Baku Business University, Baku, Azerbaijan

Abstract. The paper deals with the laws and factors of the price formation in the agrarian sphere. These factors are classified in four groups and the essence of seven most used form of the prices is discovered in the agrarian industry. The paper also analyses two factors effecting to the cost price of the product, to the normative profitability, or origination of the norm of benefit and the factors effecting to the rational economical activity.

Keywords: agrarian industry, price mechanism, free price, price level, price differentiation, cost of products, seasonal prices.

ФОРМИРОВАНИЕ ЦЕН В АГРАРНОЙ СФЕРЕ, ЗАКОНЫ И ФАКТОРЫ

Закир Гулиев

*Бакинский Университет Бизнеса, Баку,
Азербайджан*

Резюме. В статье исследуются законосоответствие и факторы формирования цен в аграрной сфере. Эти факторы классифицируются по четырем группам и раскрывается сущность наиболее используемых семи форм цен в сельском хозяйстве. В статье также анализируются два фактора, влияющие на себестоимость продукции, на нормативную рентабельность или на происхождение норм прибыли и факторы, влияющие на рациональную экономическую деятельность.

Ключевые слова: аграрная промышленность, ценовой механизм, свободная цена, уровень цен, дифференциация цен, себестоимость продукции, сезонные цены.

1. Giriş

Aqrar sferada məhsulların qiymətləri digər sahələr üçün eyni olan ümumi prinsiplər əsasında müəyyənləşsə də bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Belə ki, aqrar-sənaye sferasında qiymət əmələgəlmə prosesinə təbii –iqlim, torpaq, istehsalın mövsümiliyi, kənd təsərrüfatı məhsullarının qarşılıqlı əlaqəsi və əvəz olunması kimi spesifik amillər təsir göstərir. Məhsullarının istehsalına təsir edən müxtəlif amillər tam nəzərə alınmalı və istehsal

xərclərini ödənilməli, geniş təkrar istehsalın təmin olunması, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, səmərəliliyin artırılmasına maraq yaradan qiymətlər tətbiq olunmalıdır. Kənd təsərrüfatında məhsulların qiymətlərinə təsir edən bütün amilləri nəzərə almadan onun səviyyəsini düzgün müəyyənləşdirmək olmaz.

İqtisadi amil kimi kənd təsərrüfatı məhsullarının qiyməti bu sahənin dayanıqlı və dinamik inkişafında böyük rola malikdir. Qiymət istehsalçılarla istehlakçılar arasında iqtisadi münasibətləri tarazlaşdıran mühüm vasitə olduğundan kənd təsərrüfatında tətbiq edilən qiymətlər istehsal xərclərini ödəməli, geniş təkrar istehsalı təmin etməli, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə maraq yaratmalıdır.

Hər bir ölkədə formalaşan və müəyyənləşən qiymət sistemi kompleks amillərin – strateji və taktiki amillərin qarşılıqlı nəticəsi olmalı və iqtisadi mənafehləri düzgün uzlaşdırmaqla geniş stimullaşdırıcı xarakterə malik olmalıdır. Aqrar sferada da tətbiq edilən qiymətlər istehsalçıların səmərəli fəaliyyətinin təmin olunmasında, bütövlükdə sahənin inkişafında əsas amillərdən biri kimi fəaliyyət göstərməlidir.

Müasir şəraitdə qiymətlərin tənzimlənməsi aqrar sahəyə dövlət müdaxiləsinin ən mühüm istiqamətlərindən olub kənd təsərrüfatında səmərəli bazar təsərrüfatçılıq sisteminin formalaşmasına xidmət edir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin tənzimlənməsi nəticə etibarilə aqrar bazarın bütün iştirakçılarının – istehsalçıların və istehlakçıların, eləcə də dövlətin strateji iqtisadi maraqlarının təmin edilməsi ilə səciyyələnir. Aqrar sahədə qiymətlərin tənzimlənməsi inzibati metodlardan istifadəni istisna edir ki, bu da azad bazar mexanizminin prinsiplərinin reallaşdırılması ilə bağlıdır [5].

2. Kənd təsərrüfatında istifadə olunan qiymətin formaları

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə maliyyələşdirmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, aqrar sığortanın inkişaf etdirilməsi və aqrar sahəyə investisiya qoyuluşlarının təşviqi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 11 aprel 2017-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” müvafiq Sərəncam imzalamışdır.

Ölkədə istər sahibkarlığın, istərsə də bütövlükdə milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında ən vacib məsələlərdən biri qiymət mexanizminin düzgün qurulması və dövlətin qiymət siyasətidir. Qiymət siyasəti dövlətin ümumi iqtisadi siyasətinin başlıca tərkib hissəsi olub, iqtisadi və sosial inkişafın son dərəcə vacib amillərindədir. Qiymət vasitəsilə ölkədə iqtisadi və sosial inkişaf daim tənzimlənir, mənafehlər uzlaşdırılır və məhsuldar qüvvələrin regional və sahəvi inkişafı üçün lazımı şərait yaradılır. Bu baxımdan qiymət mexanizmi daim nəzarətdə saxlanılmalı, eyni zamanda hər bir dövlətin özünəməxsus qiymət siyasəti olmalıdır.

Aqrar-sənaye sferası xalq təsərrüfatının mühüm sahələrindən biridir və əhalinin ərzaq məhsullarına artmaqda olan tələbatının və sənayenin xammala olan ehtiyaclarının ödənilməsində böyük rol oynayır. Xalq təsərrüfatının bir çox sahələrinin inkişafı kənd təsərrüfatının inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Bu sahədə istehsal olunan ərzaq məhsulları və

onun emal sənayesi məhsulları ölkə əhalisinin istehlak mallarına olan tələbatının təxminən 75% - ni ödəyir.

Aqrar sfera özünəməxsus bir sıra sosial – iqtisadi, təbii və texnoloji xarakterli xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Belə ki, iqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqli olaraq kənd təsərrüfatında başlıca istehsal vasitəsi torpaqdır. Burada istehsal prosesi təbii amillərlə çuglaşır. Onun nəticəsi torpaq iqlim şəraitindən bilavasitə asılıdır.

Aqrar sferası məhsullarının qiymətləri sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalı üçün eyni olan ümumi prinsiplər əsasında müəyyənləşdirilir. Bununla belə kənd təsərrüfatı məhsullarına qiymət qoyulmasında bəzi səciyyəvi xüsusiyyətlər vardır ki, bu da həmin sahənin spesifikliyindən irəli gəlir. Kənd təsərrüfatında sənayeyə nisbətən iki məhsuldar qüvvənin (təbii və ictimai) fəal qarşılıqlı fəaliyyəti qırılmaz vəhdətdə olur.

Aqrar sferada iqtisadi mexanizmin tərkib hissəsi olan qiymət mexanizmi elə düzgün qurulmalıdır ki, kənd də iqtisadi və sosial inkişaf problemlərinin həll olunmasında əsas amillərdən biri kimi fəaliyyət göstərə bilsin. Kənd əhalisinin həyat səviyyəsinin yaxılaşdırılması və sosial müdafiəsinin təmin olunması qiymətlərin müəyyən edilmə səviyyəsindən çox asılıdır. Onun səviyyəsindən asılı olaraq iqtisadi və sosial sahələrdə inkişaf sürətləndirilə və ya ləngidilə bilər.

Qiymət istehsalçılarla istehlakçılar arasında münasibətləri tarazlaşdıran ən mühüm vasitələrdəndir. Məhsul istehsal olunan andan istehlakçılara çatdırılanadək ayrı-ayrı mərhələlərdən və müxtəlif yollardan keçir. Odur ki, qiymətin müxtəlif formaları yaranır. Kənd təsərrüfatında qiymətin daha çox istifadə olunan formaları aşağıdakılardır:

- dövlət satınalma qiymətləri;
- müqavilə qiymətləri;
- azad bazar qiymətləri;
- təsərrüfatlararası hesablaşma qiymətləri;
- pərakəndə satış qiymətləri;
- topdan satış qiymətləri;
- tarif qiymətləri və preyskurant qiymətlər.

Qiymət ən vacib iqtisadi rıçaqlardan biri olub bütövlükdə iqtisadi mexanizmin formalaşmasında və fəaliyyətində xüsusi rol oynayır. Qiymət alıcının əmtəə vahidini almağa, satıcının isə satmağa hazır olduqları pulun miqdarını ifadə edir. O bazarda tələb və təklifin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır. Daha geniş mənada məhsulun bazar qiyməti çoxlu sayda amillərin təsiri altında formalaşır. Elə buna görə də kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları qiymət strategiyasını seçilərkən bütün qiymət əmələ gətirən amilləri aşkara çıxarmalı və dərinlən təhlil etməlidirlər [1].

Ümumiyyətlə qiymət vasitəsi ilə istehlakçı və istehsalçı, müəssisələrlə dövlət, dövlətlə əhali arasında iqtisadi münasibətlər formalaşır və inkişaf edir. Qiymət istehsalın öz nəticələrində və qiymətləndirmənin ölçü miqyası məntiqində ortaya çıxmalı, formalaşmalıdır.

O sosial inkişafa müsbət də təsir edə bilər, mənfi də. Bu qiymət mexanizminin düzgün təşkilindən də asılıdır.

Yeni iqtisadi şəraitdə aqrar sahədə qiymət əmələgəlmənin prinsiplərində elmi cəhətdən qiymətin əsaslandırılması, məqsədyönlülüüyü, fasiləsizliyi, qiymətlərin səviyyəsinə nəzarətə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Qiymət metodoloji cəhətdən elmi əsaslar üzrə qurulmalı və əmtəə dəyərinin pulla ifadəsi kimi sərf olunan ictimai zəruri əməyin kütləsinə uyğun gəlməlidir. Tələb və təklif amillərinin təsiri olduğu halda da qiymətin əsasında ictimai-zəruri əmək məsrəfləri dayanmalıdır. Əmtəələrə qiymət qoyulması subyektiv amillərdən kənar olmalıdır. Qiymətlər elə formalaşmalıdır ki, istehlakçının mənafeyinə toxunmadan istehsalçıda güclü stimula yaratsın, onu istehsalın genişləndirməsinə və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə sövq etsin. Başqa sözlə istehsalçıda istehsalın inkişafına və onun nəticələrinə güclü maddi maraq yaratsın. Deməli qiymət mexanizmində onun stimullaşdırıcı funksiyası həmişə gözlənilməli və ona əməl olunmalıdır.

İndiki qiymət sistemi bazar iqtisadiyyatının əsas atributlarından biri olan çoxukladlı iqtisadiyyata uyğun təkmilləşdirilir və inkişaf etdirilir. Belə ki, sərbəst qiymətlərin fəaliyyət göstərdiyi bazar iqtisadiyyatına getdikcə fermerlərin əsas hissəsi təsərrüfat fəaliyyətlərində və sahibkarlıqda sərbəstliyə malik olurlar və sərəncamlarında olan istehsal vasitələrindən, istərsə də istehlak əmtəələrindən istifadədə tam müstəqil olurlar. Onlar müstəqil surətdə istehsal planlarını, satılmaq üçün əmtəəlik məhsulun həcmi müəyyənləşdirirlər, iqtisadi əlaqələrini şəxsi mənafe baxımından qururlar və tələb – təklif əsasında qiymətlərin səviyyəsini sərbəst təyin edirlər. Bütün bunların nəticəsində nəinki qarşılıqlı maraq yaranır, həm də qarşılıqlı məsuliyyət güclənir. Maddi maraq və qarşılıqlı məsuliyyət isə təbiidir ki, iqtisadi və sosial inkişafın əsas şərtlərindəndir.

3. Qiymətin əmələ gəlməsinə təsir edən qanunauyğunluqlar və amillər

Qiymət bazarda realizə olmaq üçün təklif olunan əmtəələrin mübadiləsi mərhələsinə qədər mürəkkəb formalaşma prosesindən keçir və bu zaman bir çox amillərin – tələb, təklif və xərc amillərinin təsirinə məruz qalır. Bütün bunları nəzərə alaraq istehsalçı öz məhsulu üçün ən yüksək qiyməti tələbə görə, ən aşağı qiyməti isə xərclərə görə müəyyənləşdirir.

Xalq təsərrüfatının mühüm bir sahəsi olan kənd təsərrüfatının bütün digər sahələrdən fərqlənən özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olması bu sahədə qiymət əmələgəlməsi prosesinə də təsir göstərir. Belə ki, kənd təsərrüfatında qiymət əmələgəlmə prosesinə bir sıra spesifik amillər təsir göstərir ki, bunlara da aşağıdakıları aid etmək olar:

- Təbii – iqlim amilləri;
- Torpaq amili;
- İstehsalın mövsümliliyi amili;
- Aqrar-sənaye sferası əmtəələrinin qarşılıqlı əlaqəsi və əvəz olunması.

Aqrar-sənaye sferası məhsullarının qiymətinə təsir göstərən təbii-iqlim amilləri böyük bir qrup təşkil edir. Buraya havanın temperaturu, günəşli günlərin sayı, illik yağıntının

miqdarı, iqlimin tipi, təbii fəlakətlər və s. amillər daxildir. Məlum olduğu kimi ölkənin ayrı-ayrı zonaları torpaq iqlim şəraitinə görə bir-birindən xeyli fərqlənir. Elə ona görə də kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşdırılması və yerləşdirilməsi probleminin həlli həmin fərqləri nəzərə almaqla həyata keçirilir. İqlim şəraitinin eyni məhsul istehsalının maya dəyərinin səviyyəsinə təsirini tamamilə aradan qaldırmaq qeyri-mümkündür. Deməli bütün kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların normal təsərrüfatçılığını təmin etmək üçün təbii-iqlim amillərinin qiymət əmələgəlmə prosesinə təsirini tam şəkildə nəzərə almaq lazımdır. Elə bu məqsədlə də kənd təsərrüfatı məhsullarının satınalma qiymətləri differensiallaşdırılır. Bu ölkənin zonaları üzrə məhsul istehsalının müxtəlif təbii şəraitlər ilə əlaqədar olaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına çəkilən məsrəflərdə müşahidə olunan fərqlərlə izah olunur. Bu amillərin təsiri nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyəri aşağı düşə və ya kəskin şəkildə arta bilər. Məsələn, 2006- cı ildə üzümün bir sentnerinin maya dəyəri Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda 15, 44 manat, Lənkəran iqtisadi rayonunda 27, 98 manat, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda 7,06 manat, Aran iqtisadi rayonunda 13,50, Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda 23,13 manat olmuşdur. Həmin dövrdə üzümün bütövlükdə Azərbaycan üzrə orta maya dəyəri 18, 66 manat olmuşdur [6].

Təbii amillərə eyni zamanda bir sıra xoşagəlməz təbii hadisələri (güclü leysan yağış, dolu, çovğun, qasırğa vəs.) eyni zamanda təbii fəlakətləri (sel, daşqın, zəlzələ və s.) də aid etmək olar. Bu cür təbii hadisələr də kənd təsərrüfatı müəssisələrinin xərclərini artırmaqla maya dəyərinin və məhsulun qiymətinin yüksəlməsinə səbəb olur. Digər tərəfdən belə hadisələr nəticəsində yaranan məhsul qıtlığı təklifin azalmasına və qiymətin yüksəlməsinə gətirib çıxarır.

Aqrar sferada qiymətin əmələ gəlməsinə təsir göstərən ən mühüm amillərdən biri də torpaqdır. Torpaq kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitələrindən biridir. Xüsusilə də kənd təsərrüfatının bitkiçilik sahəsində torpaq amili təsərrüfat subyektinin bütün iqtisadi göstəricilərinə, eləcə də qiymətin əmələ gəlməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bildiyimiz kimi, respublikamızın ayrı-ayrı zonalarında torpaqların ayrı-ayrı tiplərinə rast gəlinir. Bu torpaq tipləri məhsuldarlığına görə bir-birindən fərqlənir. Daha doğrusu konkret bir məhsul növünün məhsuldarlığı başqa amillərin təsiri eyni olduqda torpaq tiplərindən asılı olaraq dəyişir. Məhz bu amil nəzərə alınmaqla ölkənin ayrı-ayrı iqtisadi-coğrafi zonaları müəyyən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üzrə ixtisaslaşır.

Bir sıra qiymətlər rayonlar üzrə diferensiallaşdırılarkən onlar kifayət qədər öyrənilməli, istehsalçıların mövcud imkanları, ərazi prinsipləri, torpağın keyfiyyəti, məhsulların maya dəyəri, rentabellik, məhsuldarlıq, istehsalın ixtisaslaşma səviyyəsi, məsrəfləri ödəmə imkanları və s. amillər nəzərə alınmalıdır.

Aqrar-sənaye sferası məhsullarına qiymətlər müəyyənləşdirilərkən uzun müddət orta istehsal şəraitində mövcud olan ictimai-zəruri məsrəflərə əsasən diferensiallaşdırma aparılmalıdır. Aqrar-sənaye sferası məhsullarına diferensial qiymətlər müəyyən edilərkən orta

istehsal şəraitinə uyğun 10-15 ilin məlumatları əsas götürülür. Həmin qiymətlərin müəyyən edilməsi vaxtı torpağın tərkibi, şoranlaşma vəziyyəti, su ilə təhciz olunma, istehsalın ixtisaslaşması, ərazi bölgüsü, məhsulun maya dəyəri, istehsalın orta rentabellik səviyyəsi, məhsuldarlıq, istehsalın əsas və dövrüyyə fondları ilə təminatı nəzərə alınır.

Aqrar-sənaye sferası məhsullarına qiymətlərin müəyyən edilməsi bütün torpaqların iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsini tələb edir. Son illərdə Respublika Dövlət Yer quruluşu Layihə institutu tərəfindən bütün təsərrüfatlarda torpaqların iqtisadi qiymətləndirilməsi prosesi başa çatdırılmışdır. Həmin iqtisadi qiymətləndirmə materiallarından kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri müəyyənləşdirilərkən istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, aqrar-sənaye sferası məhsullarına qiymətlər müəyyənləşdirilərkən iqlim amili ilə torpaq amili birlikdə, qarşılıqlı əlaqədə təsir göstərir. Torpaq amilinin kənd təsərrüfatında qiymət əmələgəlməyə təsirinə aid çoxlu misallar göstərmək olar. Məsələn, kartof bitkisinin məhsuldarlığı qara və rütubətliyi daha çox olan torpaqlarda yüksək olur. Elə buna görə də kartof istehsalı bu cür torpaqların geniş yayıldığı Tovuz və Gədəbəy rayonlarında daha əlverişlidir və istehsal prosesi daha az xərc tələb etməklə məhsulun maya dəyərini aşağı salmağa imkan verir. Digər tərəfdən bu zonada yetişdirilən kartof yüksək istehlak keyfiyyətlərinə malik olduğundan daha yüksək qiymətə təklif olunur [7].

Aqrar-sənaye sfera məqsədləri üçün istifadə olunan torpaqlar yararlı və yararsız olaraq 2 qrupa bölünür. Lakin yararlı torpaqlar özləri kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadə olunaraq tədricən məhsuldarlığını itirir. Yəni bu torpaqda hər sahə vahidinə düşən məhsul istehsalının həcmi azalır və yaxud həmin həcmdə məhsul istehsal etmək daha çox xərc tələb edir. Torpaqların məhsuldarlığını bərpa etmək üçün bir sıra aqrotexniki tədbirlər (və ya torpaqlar xama qoyulur) həyata keçirilir ki, bu da əlavə xərclər yaradır. Deməli, torpaqların yararlılıq dərəcəsi də məhsulun qiymətinə təsir göstərən bir amil kimi çıxış edir.

Aqrar-sənaye sferası istehsalına xas olan xarakterik cəhətlərdən biri də istehsalın mövsümliliyidir. Bildiyimiz kimi, kənd təsərrüfatı məhsulları, xüsusilə də bitkiçilik məhsulları ilin müəyyən dövründə yetişir, yəni hazır məhsul əldə edilir. Qalan dövr ərzində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları saxlanılan məhsulun satışı ilə məşğul olsalar da daha çox istehsalı maliyyələşdirirlər. Hazır məhsul əldə edilən dövr bütün təsərrüfatlarda əsasən üst-üstə düşdüyündən bazarda əmtəə təklifi artır və məhsulun qiyməti isə aşağı olur. Kənd təsərrüfatı subyektləri isə il ərzində yaranan xərclərini ödəmək üçün məhsullarını tez reallaşdırmağa çalışırlar. Məhsulun saxlanılması da bir sıra xərclər tələb edir, bəzi kənd təsərrüfatı məhsullarını isə uzun müddət saxlamaq ümumiyyətlə mümkün deyil. Mövsümi xarakter bu və ya digər məhsul növünün ayrı-ayrı təbii-iqtisadi zonalarda müxtəlif dövrlərdə yetişməsi ilə bağlıdır. Məsələn respublikamızda meyvə və tərəvəz məhsullarının yetişmə dövrü təbii-iqtisadi zonalar üzrə bir-birindən fərqlənir. Belə ki, Lənkəran-Astara zonasında tərəvəz Quba-Xaçmaz zonasına nisbətən 20-30 gün tez yetişir. Lakin tərəvəzin erkən

yetişməsi əlavə xərc tələb edir. Belə ki, tərəvəzin maya dəyəri erkən tərəvəz zonalarında tərəvəzin gec yetişdiyi zonalara nisbətən 30-35% yüksəkdir.

Məsələnin ən əsas cəhəti isə əhalinin ilin bütün mövsümlərində bərabər səviyyədə kartof və tərəvəzlə, eyni zamanda digər kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin etmək vəzifəsidir. Deməli, kənd təsərrüfatı müəssisələri ilin bütün dövrlərində bu məhsullara tələbatı təmin etmək imkanına malik olmalıdırlar. Mövsümi qiymətlər elə qurulur ki, kənd təsərrüfatı subyektləri ilin əlverişsiz vaxtında məhsulun istehsalından, yaxud uzun müddət saxlanılmasından irəli gələn əlavə məsrəfləri tamamilə ödəyə bilsinlər.

Kartof və tərəvəz üçün mövsümi qiymətlərin differensiallaşdırılması bu məhsulların tezyetişən növlərinin becərilməsi üçün təsərrüfatların həvəsləndirilməsinə yönəldilmişdir.

Bildiyimiz kimi, bir sıra kənd təsərrüfatı məhsulları qismən bir-birini əvəz edə bilər. Əgər belə məhsullardan birinin təklifi azalarsa və yaxud qiyməti dəyişərsə bu onun əvəz olduğu məhsulun qiymətinə müəyyən dərəcədə təsir göstərir ki, bu da qiymət əmələ gəlmə prosesinə təsir göstərən amillərdən biri kimi çıxış edir. Qiymətin dəyişmə dərəcəsi də qeyd olunan məhsulların bir-birini nə dərəcədə əvəz etməsindən asılıdır. Elə kənd təsərrüfatı məhsulları var ki, onları qiymətləri bir-biri ilə sıx bağlıdır. Məsələn, qoyun və qaramal ətinin qiymətləri. Əgər müəyyən bir səbəb üzündən qoyun ətinin qiyməti qalxarsa və ya bazarda onun qıtlığı meydana gələrsə onda istehlakçılar öz tələbatlarını ödəmək üçün qaramal ətindən daha çox istifadə etməyə başlayacaqlar. Bu da öz növbəsində qaramal ətinə olan tələbin artmasına və onun qiymətinin yüksəlməsinə gətirib çıxaracaq.

Qiymət əmələ gətirən amillər nəzərə alınmadan onun səviyyəsini düzgün müəyyənəlməmək olmaz. Təcrübə sübut etmişdir ki, istehsalçı öz məhsuluna qiymət qoyarkən hər şeydən əvvəl həmin məhsulun satışından əldə etdiyi pul ilə məhsulun istehsalına çəkdiyi xərcləri ödəmək və əlavə gəlir götürmək məqsədini qarşıya qoyur. Məhz buradan da qiymətin formalaşmasının iki amili meydana çıxır:

- Məhsulun maya dəyəri;
- Normativ rentabellik və ya mənfəət norması

Qiymətin kəmiyyətini və daxili quruluşunu müəyyən edən amillərə işçilərin ixtisası, bacarığı və vərdişi; əməyin texnika ilə silahlanması və istehsalın texnika ilə təmin olunması; istehsalın və əməyin təşkili; əməyin təbii şəraiti; istehsalın yerləşdirilməsi və əmək məhsullarının istehlakı; tələbatın həcmi aiddir.

Birinci dörd amilin təsiri ilə istehsal prosesində ictimai – zəruri əmək məsrəfləri əmələ gəlir, 5-ci amil tədavül dairəsində əlavə ictimai – zəruri əmək məsrəflərinə şərait yaradır. Sonuncu amil yeni yaradılan məhsulda zəruri və izafi dəyərin arasındakı nisbəti dəyişir.

Aqrar sferada təbii amil əməyin təbii məhsuldarlığını müəyyən edir və differensial rentanı yaradır. Bu amil eyni zamanda qiymətə təsir edir.

Qeyd olunduğu kimi, kənd təsərrüfatında qiyməti əmələ gətirən amillər içərisində ən mühümlərdən biri maya dəyəridir. Maya dəyərinin daxili quruluşunu müəyyən edən

ünsürlərə bitkiçilik məhsulları üzrə əmək haqqı, toxum mineral və mavi gübrələr, amortizasiya ayırmaları texniki xidmət və texnikanın təmir xərcləri, ehtiyat hissələri, yanacaq, istehsalın təşkili; heyvandarlıq məhsulları üzrə əmək haqqı, yem, yanacaq, əsas vəsaitlərin amortizasiya ayırmaları, təmir xərcləri, texniki xidmət, istehsalın təşkili xərcləri aiddir.

Araşdırmalar göstərir ki, məhsulun növündən asılı olan maya dəyərinin xüsusi çəkisi dəyişir. Bir qayda olaraq əksər bitkiçilik məhsullarının tərkibində əmək, heyvandarlıq məhsullarının tərkibində isə yem xərcləri yüksək xüsusi çəkiyə malik olur. Bəzən eyni növ məhsulun maya dəyərinin quruluşunda eyni xərc ünsürünün xüsusi çəkisi müxtəlif olur. Belə vəziyyətin hər bir konkret təsərrüfatda obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Məhsulun maya dəyəri hətta eyni təbii-iqtisadi şəraitdə yerləşən təsərrüfatlarda eyni olmaya bilər. Çünki məhsulun maya dəyərinə bir sıra sosial-iqtisadi, torpaq-iqlim, texniki və təşkilati amillər təsir göstərir. Məhsulun maya dəyərinə təsir göstərən hər hansı bir amilin düzgün nəzərə alınmaması normativ mənfəətin sabit qaldığı şəraitdə qiymətlə maya dəyəri arasındakı fərq nisbəti istehsalçının zərərinə dəyişdirə bilər. Ona görə də qiymət müəyyənləşdirilərkən hər şeydən əvvəl məhsul vahidinin maya dəyərini əmələ gətirən bütün xərc ünsürləri nəzərə alınmalıdır. Beləliklə yuxarıda deyilən amillər nəzərə alınmaqla respublika aqrar-sənaye bazarında istehsal edilən məhsulların həqiqi və gözlənilən maya dəyəri müəyyənləşdirilir [2].

Qiymət o zaman elmi cəhətdən əsaslandırılmış hesab olunur ki, normal işləyən hər bir fermer təsərrüfatında istehsalın artırılmasında, keyfiyyətin yüksəldilməsində və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasında maddi maraq yaradır. Yüksək qiymət fermer üçün fayda verməsinə baxmayaraq ola bilər ki, həmin qiymət bütünlükdə cəmiyyət miqyasında faydalı olmasın. Qiymətlərin əsaslandırılmadan həddən artıq artırılması bahalıq yaradar, əhalinin həyat səviyyəsinə pis təsir göstərə bilər. Odur ki, qiymətlərin səviyyəsi elə müəyyənləşdirilməlidir ki, istehsalçıların konkret növ məhsulun istehsalını artırmaqda maddi marağı təmin olumaqla bərabər cəmiyyət üzvlərinin rifah halının yaxşılaşdırılmasına səbəb olsun.

Aqrar sferada qiymətlərin səviyyəsi konkret məhsul vahidinin maya dəyərinə aid edilən istehlak olunmuş istehsal vasitələrinin qiymətləndirilməsi üsullarından da asılıdır. Kənd təsərrüfatında istifadə edilən lakin kənddən gətirilən əsas istehsal vasitələrinin istehlak olunan hissəsi amortizasiya ayırmaları şəklində məhsul vahidinin maya dəyərinə daxil edilir.

Aqrar sferada əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarının qiymətləri müəyyənləşdirilərkən dövriyyə istehsal vasitələrinin də düzgün qiymətləndirilib məhsul vahidinin maya dəyərinə daxil edilməsi başlıca şərtidir. Bir sıra dövriyyə vasitələri kənddən gətirilir. Məsələn, qarışıq yem, toxum, ehtiyat hissələri və s. Təsərrüfatlar kənddən aldıkları dövriyyə vəsaitlərini istehsal etdikləri kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyərinə daxil edərkən onların alış qiymətləri ilə bərabər daşınma və saxlanması xərclərini də nəzərə almalıdırlar. Dövriyyə vəsaitlərinə aid edilən bir sıra məhsullar təsərrüfatların özlərində istehsal edilir. Bu məhsullar təsərrüfatda neçəyə başa gəlsə həmin qiymətlə də məhsulun maya dəyərinə daxil edilməlidir [4].

Aqrar sferası müəssislərinin uğurlu fəaliyyəti başqa amillərlə bərabər əsas növ əkinçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalı prosesində istifadə olunan sənaye məhsullarının qiymətlərindən də çox asılıdır. Elmi-texniki tərəqqi inkişaf etdikcə kənd təsərrüfatında istifadə olunan sənaye məhsullarına-traktorlara, kombaynlara, yük avtomobillərinə, elektrik avadanlıqlarına, heyvandarlıq fermalarında və yem istehsalında istifadə olunan masın və mexanizmlərə, tikinti materiallarına, kimyəvi maddələrə və s. maddi texniki vasitələrə tələbat da artır. Sənayedə istehsal olunan və kənd təsərrüfatında istehlak edilən həmin maddi- texniki ehtiyatlar əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsalı prosesində iştirak etmə müddətinə görə iki qrupa bölünür: birinci qrupa əsas istehsal fondları, ikinci qrupa isə dövrüyyə istehsal fondları aiddir. Əsas istehsal fondlarına binalar, tikililər, güc iş masınları, nəqliyyat vasitələri və digər texika və avadanlıqlar, dövrüyyə istehsal fondlarına ehtiyat hissələri, yanacaq, yağlama materialları, mineral gübrələr, kimyəvi maddələr və s. aiddir. Bir qayda olaraq əsas istehsal fondlarının konkret ildə aşınan hissəsi, dövrüyyə istehsal fondlarının isə bütövlükdə dəyəri istehsal olunan əkinçilik və maldarlıq məhsullarının dəyərinə daxil edilir [5].

Aqrar sferasında istifadə olunan maddi-texniki ehtiyatların qiymətlərinə gəldikdə isə qeyd olunmalıdır ki, bazar münasibətlərinin formalaşması obyektiv olaraq tələb edir ki, maddi-texniki ehtiyatlar üzrə qiymətpoyma mexanizmi fəallaşdırılsın, məhsulun keyfiyyəti və səmərəliliyi, ictimai zəruri xərclərin səviyyəsi qiymətlərdə daha dolğun əks etdirilsin. Qiymətlərə daha çox çeviklik vermək, onların səviyyəsini təkcə məsrəflərə görə deyil, həm də malların istehlak xassələrinə, ictimai tələbatə və əhəlinin ehtiyaclarına uyğunluq dərəcəsi ilə əlaqələndirmək lazımdır.

İqtisadi inkişafın müasir dövründə kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətinin və istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi, aqrar bölmədə mövcud ehtiyatların səfərbərliyə alınması və onlardan istifadə olunması xeyli dərəcədə qiymətlərin düzgün müəyyən edilməsindən asılıdır. Bu onunla əlaqədardır ki, kənd təsərrüfatında istehsal edilən məhsulların qiymətləri məhsulun keyfiyyəti ilə əlaqədar olaraq fərqləndirilir. Ən başlıcası odur ki, qiymətlər kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsində istehsalçıyı maraqlandırmaq üçün əsas vasitələrdən birinə çevrilir. Ona görə də kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin düzgün müəyyən edilməsi qiymətlərin təbii-iqtisadi amillərdən, keyfiyyət göstəricilərindən asılı olaraq diferensiaslaşdırılması məhsul istehsalını artırmağın, onun keyfiyyətinin və iqtisadi səmərəliliyini yüksəltməyin mühüm amillərindən biri kimi nəzərdən keçirilməlidir [3].

Nəticə. Müasir şəraitdə qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, dövlət aqrar-əmtə istehsalçılarının müəyyən səviyyədə gəlir əldə etmələrinə təminat verən məqsədli qiymətlər müəyyənləşdirməklə, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri ilə kənd təsərrüfatında istifadə olunan sənaye məhsullarının qiymətləri arasındakı disparitetliyin aradan qaldırılmasına istiqamətlənmiş və s. tədbirləri həyata keçirməklə aqrar sahənin inkişafına kömək etmiş olur.

Bütün deyilənləri ümumiləşdirərək aşağıdakı təklifləri irəli sürmək olar:

- aqrar sferada məhsulların qiymətləri elmi əsaslarla müəyyənləşdirilməli və bu zaman qiymətə təsir göstərən müxtəlif amillər kompleks şəkildə nəzərə alınmalıdır;
- müasir şəraitdə kənd təsərrüfatı subyektlərinin səmərəli fəaliyyətini həyata keçirməyə imkan verən qiymət növlərindən, xüsusilə təminatlı qiymətlərdən istifadə olunmalıdır;
- aqrar sferanın dayanıqlı və dinamik inkişafının təmin olunması məqsədilə bu sahədə tətbiq olunan qiymətlər istehsalçılarda məhsulun keyfiyyətini yüksəltməyə maraq oyatmalı, müəyyən rentabellik səviyyəsinin əldə olunmasına şərait yaratmalıdır;
- aqrar sahədə dövlətin qiymət siyasəti bütün təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə stimullaşdırıcı təsir göstərməli, sahənin maliyyə vəziyyətinin sabitləşməsinə gətirib çıxarmalıdır.

Ədəbiyyat

1. İbrahimov İ., (2002), Aqrar iqtisadiyyatın aktual problemləri, Bakı .
2. Salahov S., (2004), Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri, Bakı.
3. Azərbaycanın kənd təsərrüfatının nisbi üstünlüklərinin realizasiyası. Dünya Bankının hesabatı, 2006.
4. Niftullayev V., (1996), Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı, Bakı.
5. Qarayev İ., (2000), Qiymətin əmələ gəlməsi, Bakı.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fərdi sahibkarların iqtisadi göstəriciləri, Bakı, 2007.
7. Цыпкин Ю.А., Люкшинов А.Н., (2005), Агромаркетинг, Москва.